

ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНЦІВ у 1920 – 1930-х роках

1920 – початок 1930-х років стали періодом бурхливого розвитку етнографічної науки. В цей час спостерігається значне посилення інтересу вчених етнографів практично до всіх проблем традиційної культури українців, в тому числі і до вивчення сімейного звичаєвого права. При цьому значна увага приділяється польовій роботі, внаслідок якої було зібрано і піддано аналізу велику кількість матеріалу з вказаної проблеми, чим підтверджено багато висновків попередників. Саме тому аналіз і узагальнення зробленого в цей період є актуальним завданням.

Вивченням стану дослідження сімейного звичаєвого права України у 1920 – 1930-х рр. займалося небагато етнографів. Варто відзначити, передусім, монографію М.Гримич¹, у якій поряд з глибоким вивченням інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців, піддаються аналізу і деякі праці її попередників, в тому числі написані у 1920 – 1930-х рр., які вивчали сімейне звичаєве право. Львівський вчений, Ю.Гошко зробив доступною для широкого читача значну кількість першоджерел, опублікувавши уривки з них у книзі “Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст.”² Він також дає оцінки деяким роботам вчених етнографів, які вийшли у 20 – 30-х рр. XX століття. Дослідженням наукового доробку вчених цього періоду займалася В.Борисенко³. Відзначимо, що цінним в її роботі є те, що вчена використовує матеріали фонду “Етнографічної комісії ВУАН” з проблеми, що нас цікавить, зібрані в 20 – 30-х рр. XX ст.

Враховуючи актуальність і недостатню розробленість проблеми, автор пропонованої статті ставить собі за мету проаналізувати дослідження та вивчення сімейної звичаєво-правової культури українців вченими Всеукраїнської Академії Наук, а також західноукраїнськими етнографами 1920 – 1930-х рр.

Як свідчить аналіз наукової літератури, вчені-етнографи 1920 – 1930-х років передусім ставили перед собою завдання – на основі документальних матеріалів реконструювати сімейне звичаєве право досліджуваного періоду в контексті існуючого законодавства, яке діяло на території України. В основному їхні дослідження ґрунтуються на аналізі “Правди Руської” та “Литовських статутів”. Проте, у зв'язку зі складністю вивчення народного звичаєвого права за безсистемними документальними матеріалами, деякі питання висвітлені етнографами не повністю. Дослідники сімейно-звичаєвого права з'ясовували такі питання: 1) склад сім'ї, її трансформація з часів середньовіччя до початку XX ст.; 2) “жіноче право”; 3) сімейна власність і майнові звичаї в українській селянській родині⁴.

Внаслідок своїх досліджень, вони дійшли висновку, що упродовж усього середньовіччя, в Україні майже нічого не змінилось. А вже на початку XX століття, у цій сфері починаються кардинальні зрушення. Цей період характерний інтенсивною зміною структури і традиційних функцій української сім'ї внаслідок розвитку об'єктивних процесів еволюції суспільств як у Європі, так і в Україні.

Ряд дослідників (О.Добров, В.Камінський, І.Черкаський)⁵ фіксують існування в Україні в XVI – XIX століттях великої патріархальної сім'ї. Це, як стверджують автори, було зумовлено різними причинами і, насамперед, пов'язане з важким економічним становищем селянства, яке не давало можливості одразу після одруження забезпечувати молоду сім'ю окремою хатою і вимагало певного часу на її будівництво. На це, зокрема, звертає увагу Г.Гордієнко, досліджуючи село Вижне Студене (Закарпаття): “По шлюбі звичайно молоді відділяються від своїх батьків і закладають своє господарство, а тепер умови зовсім інші.

Раніше ставили собі окрему хату, тепер живуть у його або її батьків, але на полі в більшості випадків газдують окремо доти, доки не побудують спільної хати”⁶.

Дослідники сімейного звичаєвого права вказують на те, що основна відмінність староруського права від чужоземних законодавств, які панували в Україні, полягала у ставленні до жінки. Давньоруське право, на відміну від інших, вважає жінку рівноправною із чоловіком. І саме тому із багатого за змістом родинного життя відомий вчений-етнограф О.Левицький виділяє кілька найважливіших питань, а саме: становище жінки взагалі як члена суспільства і родини, роль, яку вона виконувала в тодішньому політичному, культурному і родинному житті. На підставі цілого ряду документів вчений розкрив усі етапи весілля, що відбувалося в XVI – XVII ст.: змовини, заручини і саме весілля, а також церковне вінчання; розглянув майнову і матеріальну основу родини, яка складалася з частки чоловіка і з частки дружини – “віно”, або “посаг”, дослідив усі варіанти поділу майна у зв'язку з утворенням нової родини, проаналізував причини розлучень, як з боку майнового, так і морального, юридичну форму закріплення майнового права подружжя⁷.

Дослідники показують також і еволюцію в українському суспільстві у ставленні до жінки. Зокрема на важливий її аспект на зламі XIX і XX століть – залежність інтересів держави і церкви від права подружжя та їх дітей, “конкретного зображення стосунків подружжя” – звертає увагу у своїх працях відомий західноукраїнський вчений С.Дністрянський⁸. Його розвідки присвячені аналізу взаємовідносин цивільного, церковного та звичаєвого права у вирішенні конкретних ситуацій чи регламентуванні певних норм внутрішньо і зовнішньо сімейних стосунків населення Галичини. С.Дністрянський в своєму дослідженні також спробував сконструювати нову теорію права, зокрема звичаєвого права на “генетичних основах соціальних зв'язків”. При цьому вчений виходив насамперед з первинності права щодо політики, стверджуючи, що друга твориться на основі вже існуючих правових норм суспільного життя, а такі органічні суспільні зв'язки (суспільні об'єднання), як рід, плем'я, народ, подружжя (сім'я), майнові та інші договори між людьми, спадщина тощо, не є витвором держави, – вони старші від неї і їхній розвиток базується на внутрішній силі суспільства. Реально існуючі суспільні зв'язки (об'єднання) він поділяв на дві основні групи: органічні – родина (сім'я), плем'я, держава, народ; організаційні – товариства, партії, церква, класи. Кожне суспільне об'єднання, на його погляд, має організацію і є створеним та існує для досягнення (збереження) своїх цілей і т. д.; вплив держави на розвиток (стан) того чи іншого суспільного об'єднання повинен визначатися соціально-етичним змістом цього об'єднання, його внутрішньою природою. Якщо ж держава свавільно порушить усталені суспільні утворення, вона таким чином насаджує безправ'я⁹. У праці “Родинно-маєткове право”¹⁰ дослідник розкрив особливості майнових відносин у галицькій родині.

Своє бачення щодо “прав жінки” уже в радянські роки показує дослідник С.Матюшенко¹¹. Він аналізує один з перших законів радянської влади після Жовтневої революції 1917 року – “про шлюб і розлуку (розвод)”, виданий 20 грудня 1917 року. Нова влада, пише він, звільнила селянську бідноту від панської та куркульської влади, перебудувала життя на підвалинах пролетарської рівності, а тому й з жінки вона повинна була скинути пута старих законів, звичаєвого права, звільнити її від необмеженої влади чоловіка. Автор порівнює царські закони з новим законом. Вчений зазначає, що старі, царські закони про шлюб – це були переписані правила церковні, які, за словами автора “тяжкими путами сковували жіночу долю”¹². Під час вінчання в церкві, наприклад, священник говорив такі слова: “Жена да боится своего мужа”, а в державних законах написано було так: “Жена обязана повиноваться мужу своему, ... пребывает к нему в неограниченном послушании”, – пише автор¹³.

С.Матюшенко, розглядаючи новий закон “про шлюб і розлуку (розвод)”, порівнює його з законами та зі звичаєвим правом, яке існувало до 1917 року. При цьому зміни він показує, зокрема, на прикладі розподілу майна, яким володіють одружені. За словами вченого, царські закони останніх часів визнавали право жінки-матері на окреме від чоловіка майно, але щодо нерухомого майна, то на це мали право тільки пани, купці, міські люди, а для селянства були закони, що наділяли землю на “мужеську душу”, господарем садиби був чоловік, він був і розпорядником, і тільки на купчу землю жінка мала свої самостійні права. Що ж до рухомого майна, то для нього панувало загальне правило: якщо одружені живуть разом, усе рухоме

майно вважалось спільним, поки не встановлять, кому саме з них воно справді належить. А вже новий закон ніякої спільності на майно не встановлює; кожен має свої окремі права й окреме майно, як дві рівні й самостійні особи. Щоб не було повновладного панування чоловіка над жінкою, закон дозволяв чоловікові з жінкою поділяти майно на їхній розсуд та укладати різні угоди, але він забороняє таку угоду між ними, за якої одна із сторін перебирають на себе права над майном іншої. Якщо ж таку угоду укладали, то на підставі закону вона була не дійсною¹⁴.

Найбільш повно стан дослідження сімейного звичаєвого права можна проаналізувати вивчаючи питання спільної власності, сімейних переділів і спадкового права українців. Деякі члени "Комісії для вивчення звичаєвого права України" при ВУАН, зокрема, присвятили ряд праць питанню сімейної власності. У них майже не викликало сумнівів, що "цілковиту розподільність майна звичай не знає. Майно подружжя спільне"¹⁵, стверджує Б.Язловський. А М.Гершонон зазначає, що відсутність індивідуальної власності на майно в домогосподаря призводила до ряду не вирішуваних проблем. Наприклад, якщо господар когось убив, а діти убитого лишилися сиротами, то, за кримінальним правом, цей чоловік мав виплачувати аліменти сиротам. Але оскільки домогосподар не мав індивідуального майна, а із загального майна його частину виділяти не мали права, то сиріт позбавляли аліментів. Так само, якщо наймичка у дворі прижила дитину і її виганяли, а вона подавала в суд, то суд вирішував надати їй аліменти, проте судовий виконавець не міг виконати цього, оскільки винний не мав індивідуального майна¹⁶. Цей приклад є також одним із доказів спільності сімейної власності. Для яскравого підтвердження цього висновку він писав: щоб уявити собі, якою була селянська власність – індивідуальною чи спільною, і якщо спільною, то в яких параметрах, слід узяти за одиницю відліку не одного господаря (власника) як фізичну особу і не всю сім'ю, а саме "двір" як юридичну особу¹⁷.

А.Кристер також визнавав наявність спільного подружнього майна¹⁸, зараховуючи до нього, зокрема, всі будівлі, живий та мертвий інвентар, продукти, зернові запаси тощо, навіть якщо вони були набуті працею окремого члена родини на фабриці або іншим шляхом¹⁹.

Отже, існування спільної сімейної власності або, за влучним висловом О.Єзерського, "власності цілого двору"²⁰ (власності спільного користування) в селянській родині практично було доведеним у другій половині XIX – першій третині XX ст.

Проте попри спільне майно, окремі члени родини подекуди мали майно особисте. І це питання викликало суперечку у дослідників. Що ж можна вважати особистим майном? Як писав А.Кристер, "може існувати особисте майно, дарма, що надібане коштом двору, але належне, як уважають декотрі місцеві звичаї, окремим членам двору; приміром, пряжа, що направили жінки, належить їм"²¹. А М.Гершонон щодо цього наводить такий приклад: "... невістка, що вступала в двір, привела з собою, як посаг, корову. Хоч оця корова обслуговує як молочна худоба не тільки ту особу, яка цю корову привела, а й увесь двір до складу котрого вона ввійшла, і утримують оцю корову засобами всього двору, проте більшість місцевих звичаїв України встановлює те начало, що така корова належить одноособово тій невістці, що ту корову привела"²². В.Камінській зараховує до особистого (персонального) майна гроші, зароблені за час військової служби, а також землю, куплену на них²³.

Щодо спадкового права українців, то, як стверджують учені, про це йдеться ще в "Правді Руській". Зокрема там ми знаходимо декілька статей про розподіл майна після смерті глави сім'ї. Однак дослідники "Правди Руської" по-різному коментують ці закони. "Згідно законів "Правди Руської", – пише, наприклад, О. Добров, – одержати спадщину мали право тільки члени сім'ї, яка повинна була підпорядковуватись спадкодавцеві. Спадкоємець не мав права передавати своє майно чужій людині. Якщо він це зробив, то спадок переходив до князя, як представника публічної влади"²⁴. Литовський статут, як далі зазначає О.Добров, у першій редакції від 1529 р. розширив права спадкування за "Правдою Руською". Він дозволив у духівниці ділити третю частину майна на користь сторонніх осіб, оминаючи прямих спадкоємців. Згідно з цим статутом, спадкоємець мав право позбавляти дітей спадщини, коли б син ударив батька. У 1564 р. королівським привілеєм, виданим на прохання шляхти, цей статут був доповнений спадковим правом. На основі цього спадкодавець міг передати на користь сторонніх осіб не третину, а все майно, при цьому вводиться цілий ряд причин позбавлення спадкоємців права²⁵.

Як засвідчують дослідники, в Україні мало місце і спадкування після матері, тобто розподіл жіночого (материнського) майна під час сімейних поділів. На думку В. Камінського, "розподіл двору звичайно базується на тому погляді, що це майно становить спільну власність родини; у процесі розподілу майно батькове від майна матиного не відмежовується. Виняток становить одяг, скриня і те, що мати набула та вважає за свою власність: вона дає все це тому, кому хоче; так само вона розпоряджається і своїм посагом, що його вважає звичай за персональну власність жінки"²⁶.

Різновидом таких поділів у селянському побуті XIX століття були випадки, коли шлюби визнавалися недійсними. Так, за свідченням А. Кристера, у Чернігівській та Полтавській губерніях "доля посагу при цій ситуації вирішувалася так: якщо провина була чоловікова, то він повертав посаг дружині, якщо ж жінчина, то посаг відходив чоловікові"²⁷. Це стверджує і В. Камінський. Вивчивши величезну кількість справ, що розглядалися у волосних судах, він дійшов висновку, що "матеріяли не розмежовують чітко майна батькового й майна матірнього, тобто батьківщини – "дідизни" від "материзни", як окремих об'єктів спадкування..."²⁸. Вказана стаття стосується Вінниччини, однак цей дослідник ретельно досліджував матеріали з усієї України. Він зафіксував лише два випадки, де згадується термін "материзна", а саме: 1) з приводу прав на спадщину тих дітей, що їх прижила вдова від приймака, якого прийняла після смерті першого чоловіка, і 2) з приводу прав дітей позашлюбних. В усіх інших випадках про материзну, як окрему частину в спадковому майні, не згадується. У матеріалах він не знайшов також відмінності між дідизною та батьківщиною як окремими видами родинного майна²⁹.

Нарешті вчені ретельно аналізують в контексті звичаєвого права специфіку шлюбних угод. Зокрема, О. Левицький розглядає їх у зв'язку з давньоруським правом, народними традиціями і церковними вимогами. Так, в актових матеріалах він виявив таку стародавню форму шлюбу, яка в XVI ст. на Україні була уже анахронізмом, так звана "змова малолітніх"³⁰. За цим звичаєм самі батьки сватали своїх малолітніх дочок і синів, оформляючи це відповідною угодою, наперед домовляючись про час весілля. Такі поодинокі форми шлюбу О. Левицький класифікує як залишки з попередніх століть, коли можна було одружуватись і виходити заміж у віці 10 – 11 років, згодом вік одруження дійшов до 17 – 18 років. Невигідність такого шлюбу, підкреслює вчений, особливо яскраво було видно тоді, коли дівчина чи хлопець були сиротами, і їхнім майном розпоряджались опікуни, намагаючись таким чином захопити і привласнити майно малолітніх. Вивчаючи матеріали про "змову малолітніх", О. Левицький робить висновок, що українську дівчину силою ніхто не міг видати заміж, не рахуючись з її волею, хоча вона повинна була рахуватися з думкою батьків чи опікунів, щоб таким чином не зачепити честь свого роду, а також одержати належне їй майно³¹. Це, на думку дослідника, суперечило Литовському Статутові й звичаєвому праву. Свобода молодих у виборі, як чоловіка, так і дружини були суттєвою умовою шлюбного права.

Для XIX ж століття, як це доводить Б. Язловський, характерним вже є паралельність укладення шлюбних угод: про шлюб домовлялися молоді, а батьки вже, зважаючи на волю дітей, обговорювали різні майнові аспекти і час проведення весілля. Під час сватання між собою домовлялися дві сторони – батьки нареченої і нареченого, вони уклали угоду. Винятки, стверджує автор, становили випадки, коли сваталися до вдови: тоді вона сама представляла свої інтереси. Також приймак, ідучи на "жінчину" худобу, міг сам складати усну угоду, по-перше, зі своєю родиною з приводу того, що йому дають у придане (у цьому випадку він відмовився від спадкування у батьківському домі), а по-друге, з тестем³².

Таким чином, 20 – 30-ті роки XX ст. активізували хвилю досліджень в етнологічній науці. В цей час з'являється ряд праць, зокрема членів Комісії з вивчення звичаєвого права України, дослідження інших відомих вчених-етнографів, у тому числі і із Західної України, які намагаються теоретично осмислити трансформації у сімейній звичаєво-правовій культурі українців, починаючи з середньовіччя і до початку XX століття. При цьому дослідники розкривають засади існування патріархальної сім'ї та її склад, всебічно аналізують сімейну власність та майнові звичаї у селянській родині, звертаючи особливу увагу на ролі в їхній реалізації спільної власності, сімейних переділів, шлюбних угод і загалом спадкового, договірнього та зобов'язального права, показують особливості "жіночого права". Реконструкцію сімейного звичаєвого права вони здійснюють у контексті існуючого на українських землях законодавства. Провівши

подібні дослідження, вчені доходять висновку, що упродовж усього середньовіччя в Україні майже нічого не змінилося у сімейних відносинах. З початку ж ХХ століття починаються кардинальні зміни, які призводять до зламу традиційних і утвердженню нових норм сімейного звичаєвого права.

- ¹ Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004.
- ² Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV – ХІХ ст. – Л., 1999.
- ³ Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002.
- ⁴ Гошко Ю. Вказ. праця. – С. 235.
- ⁵ Там само. – С. 227.
- ⁶ Гордієнко Г. Село Вижне Студене. // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1936. – С. 43.
- ⁷ Левицький О.І. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в ХVІ – ХVІІ вв. – К., 1909. – Т. ІІІ. – С. 554.
- ⁸ Дністрянський С. Звичаєве право – і соціальні зв'язки. // Часопись правнича і економічна. – Львів, Б р. – Т. 4. – С. 1–42.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Дністрянський С. Родинно-маєткове право. – Львів, 1921.
- ¹¹ Матюшенко С.П. Шлюб і розлука в Радянській Україні. – К., 1924. – С. 1–30.
- ¹² Там само. – С. 1.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. – С. 15–16.
- ¹⁵ Язловський Б. Сьогочасне звичаєве право села Павлівки на Полтавщині. // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України (далі Праці комісії). – К., 1928. – Вип. 2. – С. 25.
- ¹⁶ Гершонон М.М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. // Там само. – С. 74–75.
- ¹⁷ Там само. – С. 64.
- ¹⁸ Кристер А. До питання про виучування народного права України. // Праці Комісії... – К., 1925. – Вип. 1. – С. 431.
- ¹⁹ Там само. – С. 437.
- ²⁰ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. // Праці Комісії... – Вип. 2. – С. 240.
- ²¹ Кристер А. Вказ. праця. – С. 435–436.
- ²² Гершонон М.М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. // Праці Комісії... – Вип. 2. – С. 64.
- ²³ Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті. // Праці Комісії... – Вип. 1. – С. 154.
- ²⁴ Добров О. Право необхідного спадкування за майновим статутом. // Праці Комісії... – Вип. 1. – С. 82.
- ²⁵ Там само. – С. 84.
- ²⁶ Камінський В. Вказ. праця. – С. 156.
- ²⁷ Кристер А. Вказ. праця. – С. 429.
- ²⁸ Камінський В. Вказ. праця. – С. 127.
- ²⁹ Там само. – С. 128.
- ³⁰ Левицький О.І. Невінчані шлюби на Україні в ХVІ – ХVІІ. К., 1911. – С. 98 – 107.
- ³¹ Там само. – С. 99–100.
- ³² Язловський Б. Вказ. праця. – С. 27.